

PRZEMOC RÓWIEŚNICZA - KROKI INTERWENCJI

SZTOLPA - ZAREMBA M. ORŁOWSKA E.

CZYM JEST *BULLYING*?

- **Przez bullying określa się psychiczne i/lub fizyczne wykorzystywanie ofiary przez osobę lub grupę.**
- Bullying zakłada nierównowagę sił pomiędzy ofiarą i sprawcą oraz powtarzalność wrogich działań na przestrzeni czasu (Olweus & Roland, 1983; Rigby, Smith & Pepler, 2004; Roland, 1989).
- Dla celów badawczych uznaje się, że aby móc zostać zakwalifikowanym jako bullying, dany przypadek agresji musi powtórzyć się kilkakrotnie.
- Uznaje się zatem, że częstotliwość działań agresywnych powinna być nie mniejsza niż jeden przypadek na tydzień lub też 2-3 razy w miesiącu.
- Najpowszechniejszymi przejawami bullingingu są: **agresja fizyczna, wykluczanie dziecka i wyszydzanie go.**

ROZPOWSZECHNIENIE *BULLYINGU*

- Od 5 do 10% uczniów szkół podstawowych i średnich (do 16 roku życia) staje się ofiarami bullyingu popełnianego przez rówieśników częściej niż raz na tydzień,
- można mówić o 10% najmłodszych uczniów i 5% uczniów w najstarszej grupie (Olweus, 1993; Roland, 2003; Smith i in., 1999).

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

- *Bullying* nie jest konfliktem, ale systematycznym dręczeniem osoby, która w takiej sytuacji nie może się obronić.
- Dlatego przypadki *bullyingu* nie powinny być rozwiązywane na drodze mediacji.
- Niemożliwość obrony przed atakiem może mieć wielorakie przyczyny.
- Najbardziej oczywistą z nich jest liczebna przewaga sprawców *bullyingu*.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

- Odpowiedzialność za rozwiązanie problemu przyjmuje wychowawca klasy lub osoba odpowiedzialna za prowadzenie dodatkowego programu pozaszkolnego.
- Możliwy jest także przypadek, w którym interwencja wymaga uczestnictwa osób trzecich, np. członka dyrekcji szkoły lub też psychologa szkolnego.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

- Rozmowy z uczniami zwykle powinny przebiegać w następującym porządku:
 - rozmowa z ofiarą *bullyingu*,
 - rozmowa z każdym ze sprawców oddzielnie,
 - rozmowa z grupą sprawców.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Postępowanie względem ofiary *bullyingu*:

- do spotkania z ofiarą powinno dojść niepostrzeżenie – nauczyciel nie powinien uprzedzać ucznia, że będzie chciał z nim porozmawiać, lecz poinformować go o tym tuż przed spotkaniem, w trakcie przerwy. Nie powinien także podawać powodu rozmowy. Spotkanie powinno zostać przeprowadzone w pokoju, w którym nauczyciel i uczeń będą mogli być ze sobą sam na sam,
- rozmowa powinna rozpocząć się w sposób, który nie sugeruje chęci sprawdzenia, jak uczeń radzi sobie w szkole (zawstydzenie, opór, gotowość potwierdzenia, że wszystko jest w porządku),

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

- wyjaśnić temat spotkania, tzn. oświadczyć, iż uczeń padł ofiarą *bullyingu*,
- bardzo ważną rzeczą jest, aby w trakcie spotkania uczeń czuł wsparcie ze strony nauczyciela,
- nauczyciel powinien jasno zakomunikować, że nie zamierza tolerować *bullyingu* i że bierze odpowiedzialność za przerwanie go (uczucie ulgi u ofiary),
- powinien wyjaśnić, iż sprawcy nie zostaną jeszcze poinformowani, i że zanim do tego dojdzie, uczeń zostanie uprzedzony (redukcja lęku przed odwetem),
- powinien on także uzgodnić z uczniem sposób ich dalszej współpracy i umówić się na kolejne spotkanie (najlepiej w ciągu tygodnia),
- w przypadku, gdy rodzice ofiary nie zostali jeszcze włączeni do sprawy, nauczyciel powinien poinformować ucznia, że zostaną powiadomieni w trybie natychmiastowym,

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

- przyjmuje się, że uczeń powinien być informowany o każdym z podejmowanych działań (nie oznacza to jednak wpływu na jego przebieg) – ma to zapewnić poczucie bezpieczeństwa,
- w trakcie spotkania powinien on uważnie słuchać wszystkiego, co uczeń ma do powiedzenia bez obciążania go zbyt dużą presją,
- nauczyciel powinien słuchać, okazać zrozumienie i zadać dodatkowe pytania, aby zyskać pełny ogląd sprawy,
- o osobach sprawców *bullyingu* nie powinno mówić się w negatywnych kategoriach – działania interwencyjne zmierzają bowiem do wyeliminowania *bullyingu*, nie są nastawione przeciwko samym uczniom.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Rodzice ofiary

- nauczyciel powinien uważnie i z szacunkiem wysłuchać rodziców, zapewnić ich, że szkoła zajmie się problemem i uzgodnić z nimi strategię działania,
- niezwykle istotne jest, aby rodzice zgodzili się, że działania te leżą w gestii szkoły,
- jeśli nauczyciel nie jest jeszcze pewien, jakie działania będą prowadzone, w takim wypadku najlepiej jest zaproponować kolejne spotkania za kilka dni, w momencie, gdy szkoła opracuje już plan interwencji.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Kontakt ze sprawcami *bullyingu*

- Zazwyczaj kontakt ze sprawcami *bullyingu* można nawiązać już po dwóch, trzech spotkaniach z ofiarą.
- Uczeń, który padł ofiarą *bullyingu*, powinien zostać poinformowany, że odbędą się rozmowy ze sprawcami, o ich terminie i o tym, którzy uczniowie wezmą w nich udział.
- W normalnym trybie powiadomieni zostaną także rodzice sprawców *bullyingu*, o czym również ofiara powinna być uprzedzona – informację tę należy przekazać w pozytywnym tonie.
- Nauczyciel powinien pozostawać w kontakcie z ofiarą *bullyingu*, gdy w sprawę zostaną włączeni sprawcy.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Postępowanie względem sprawców

- Nauczyciel powinien spotkać się ze sprawcami *bullyingu* indywidualnie,
- W przypadku, gdy sprawcy *bullyingu* stanowią liczną grupę, rozmowy należy prowadzić kolejno z każdym ze sprawców tak, aby nie mieli oni możliwości porozumienia się ze sobą zanim nauczyciel nie porozmawia ze wszystkimi,
- Indywidualne spotkania oraz końcowa rozmowa z całą grupą powinny mieć miejsce w trakcie jedno- lub dwugodzinnej lekcji, gdy reszta klasy zajęta jest pracą z innym nauczycielem,
- W przypadku, gdy sprawcą *bullyingu* jest jedna osoba, spotkanie powinno być oparte na tym samym modelu.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Indywidualne rozmowy ze sprawcami

- po uprzednim porozumieniu zresztą kadry nauczycielskiej nauczyciel powinien wejść to klasy i poprosić na rozmowę jednego z uczniów, a następnie udać się z nim do pokoju, w którym będą mogli porozmawiać,
- nie powinien za dużo rozmawiać z uczniem zanim się tam nie znajdą, ani w żaden sposób nawiązywać do przypadku czy przypadków *bullyingu*,
- jeśli uczeń spyta o cel rozmowy, nauczyciel powinien odpowiedzieć, że za chwilę się wszystkiego dowie.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Przebieg rozmowy

- nauczyciel rozpoczyna rozmowę oznajmiając uczniowi, że wie, co się dzieje, np. *chcę porozmawiać z tobą o Marku, który (wiele razy) padł ofiarą bullyingu. Wiem również, że brałeś/brałaś w nim udział*”,
- rozmowa nie powinna przerodzić się w dyskusję, czy było tak naprawdę czy nie,
- nauczyciel powinien dać uczniowi możliwość zabrania głosu, dlatego też ton jego wypowiedzi powinien być stanowczy, ale nie wrogi,
- nauczyciel powinien przejawiać postawę akceptującą wobec ucznia, a zarazem wykluczającą *bullying*.
- wielu sprawców będzie usiłować przerzucić odpowiedzialność na samą ofiarę. W takich przypadkach jej zachowanie często opisywane jest jako prowokujące, agresywne czy głupie.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Przebieg rozmowy

- bardzo ważne, aby nauczyciel nie próbował przyznać racji, nawet jeśli uzna, że w niektórych punkcie sprawca może ją mieć,
- jeśli sprawca zauważy krytyczne nastawienie nauczyciela wobec ofiary w pewnych kwestiach, może wykorzystać to w zły sposób,
- dyskusja na temat roli sprawcy czy innych uczniów w *bullyingu* jest bezcelowa – uczeń z pewnością będzie miał dużo do powiedzenia na ten temat, co uniemożliwi nauczycielowi kierowanie rozmową,
- nie powinien on także komentować poglądów sprawcy, powinny one zostać osobną sprawą.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Przebieg rozmowy

- w kolejnym etapie pracy ze sprawcą celem jest szukanie właściwych rozwiązań,
- to sprawca powinien zaproponować konstruktywne pomysły; nauczyciel może zwrócić uwagę na pewne możliwości,
- nauczyciel powinien zachęcić ucznia do współdziałania, pytając, np.: „co według ciebie powinniśmy zrobić, aby położyć kres *bullyingowi?*”,
- są duże szanse, że uczeń, który jest sam sprawcą *bullyingu*, będzie miał kilka konstruktywnych pomysłów,
- nauczyciel powinien się do nich natychmiast ustosunkować,
- powinien on zmierzać do tego, aby uczeń sam zobowiązał się wycofać z *bullyingu* i podjąć interwencję w momencie, gdy zaobserwuje, że Marek jest wyszydzany lub atakowany.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

- Rozmowa dobiega końca.
- Nauczyciel wraca z uczniem do klasy i prosi kolejnego sprawcę.
- Indywidualne rozmowy odbywają się jedna po drugiej tak, aby uczniowie nie mieli możliwości porozumiewania się ze sobą.
- Kolejnym etapem jest spotkanie nauczyciela z całą grupą sprawców i rozmowa o ich przyszłym zachowaniu.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Rozmowa z grupą sprawców

- nauczyciel podejmuje teraz działania, które mają na celu taką organizację grupy, aby zakończyć prowadzony przez nią *bullying* i wytworzyć w niej pozytywne nastawienie względem ofiary,
- uczniowie nie są pewni, co powiedzieli koledzy i do jak daleko idącej współpracy się zobowiązali,
- nauczyciel powinien rozpocząć spotkanie, nawiązując do tematów, „jakie pojawiły się w trakcie indywidualnych rozmów“, mówiąc również, że sprawcy zgodzili się znaleźć pozytywne rozwiązanie,
- w przypadku, gdy jeden ze sprawców pokazał negatywne nastawienie lub też nie chciał rozmawiać w trakcie indywidualnego spotkania, nie powinno być to przedmiotem specjalnego komentarza (n-l może powiedzieć: „Andrzej, nie byłeś całkiem pewien, jak można pomóc Markowi”),

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Rozmowa z grupą sprawców

- zmiana zachowania sprawców powinna przybrać formę konkretnej propozycji – grupa może ją wtedy zaakceptować. Prawdopodobnie Andrzej dołączy wówczas do kolegów,
- mniej więcej na tym etapie rozmowy nauczyciel powinien poinformować uczniów, że przeprowadził rozmowę również z ofiarą i że wie ona, że w tej chwili odbywa się spotkanie ze sprawcami,
- nauczyciel powinien podkreślić, że to on sam, a nie ofiara, zainicjował działanie,
- następnie powinien zakomunikować, że w tym samym dniu powiadomieni zostaną rodzice; może także zachęcić uczniów, aby sami porozmawiali z rodzicami po powrocie do domu.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Rozmowa z grupą sprawców

- następnie nauczyciel powraca do głównego celu spotkania: *bullying* musi się natychmiast skończyć, a uczniowie mają za zadanie wspierać ofiarę,
- informuje on również uczniów, iż będzie bacznie przyglądać się rozwojowi wypadków i że dyrektor szkoły będzie na bieżąco informowany,
- na zakończenie nauczyciel może również odnieść się do ewentualnych „pokus” ponownego zaangażowania w *bullying* - „*Andrzej, co zrobisz, gdy ktoś inny zaatakuje Marka? Czy myślisz, że łatwo przyłączyłbyś się do sprawcy?*”.
- W takiej sytuacji odpowiedź uczniów będzie zazwyczaj negatywna – ale wszyscy sprawcy powinni powiedzieć, że nie zaangażują się w *bullying*, dzięki czemu każdy będzie miał świadomość, jakie jest zdanie kolegów oraz że wspólnie deklarują oni – wobec siebie i nauczyciela – wolę społecznej pracy.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

- Wskazane jest także omówienie, jak powinien wyglądać powrót sprawców do klasy.
- Pozostali uczniowie w klasie będą prawdopodobnie ciekawi, czego dotyczyło spotkanie z nauczycielem, dlatego powinien on zapytać każdego ze sprawców, co w takiej sytuacji zamierza odpowiedzieć.
- Można także odnieść się do spotkania z ofiarą – co sprawcy mają jej do powiedzenia. Jeśli jest to konieczne, nauczyciel może przedstawić kilka sugestii.
- Następnie nauczyciel wyznacza termin kolejnego spotkania ze sprawcami, w trakcie którego będą poproszeni o złożenie sprawozdania z rozwoju wypadków.
- Powinno ono odbyć się w przeciągu od 2 do 4 dni.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

- W niektórych sytuacjach w końcowej fazie spotkania może do niego dołączyć ofiara *bullyingu*.
- Ma to sens o tyle, że do spotkania ze sprawcami dochodzi wówczas w obecności i pod kontrolą nauczyciela.
- Aby było to możliwe, ofiara *bullyingu* musi czuć się wystarczająco dobrze i przejawiać wolę spotkania ze sprawcami.
- W każdym przypadku jednak powinna być uprzedzona o terminie spotkania ze sprawcami.
- Spotkanie ze sprawcami powinno zakończyć się konkluzją, że *bullying* zostanie powstrzymany i że, jeśli to możliwe, sprawcy zaczną wspierać ofiarę.
- Następnie nauczyciel powinien powiedzieć, że myśli o tym, aby poprosić ofiarę, aby dołączyła w tym momencie do grupy i pyta o zdanie sprawców na ten temat (doświadczenie pokazuje, że zwykle sprawcy się na to zgadzają).

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Rozmowa z rodzicami sprawców

- rodzice sprawców *bullyingu* powinni zostać powiadomieni w tym samym dniu, w którym mają miejsce rozmowy z uczniami,
- podczas spotkania nauczyciel powinien zapytać rodziców, czy ich dziecko opowiedziało im o wydarzeniach w szkole, niemniej jednak to on sam musi poinformować ich o *bullyingu* oraz o przeprowadzonej rozmowie,
- powinien on także zawiadomić rodziców ofiary, informując ich, że nazwisko ich dziecka zostanie podane do publicznej wiadomości w szkole.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Rozmowa z rodzicami sprawców

- rodzice sprawców *bullyingu* wezwani są na grupowe spotkanie,
- nauczyciel otwarcie mówi o sprawie, co oznacza, że inni rodzice wiedzą, iż dane dziecko jest jednym ze sprawców,
- jeśli rodzice się na to nie zgadzają, nauczyciel powinien zorganizować oddzielne spotkanie,
- rodzice sprawców wzywani są na indywidualne spotkania, w trakcie których nauczyciel kładzie nacisk na zachowanie ich dziecka, nie omawiając przy tym zachowania innych sprawców.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Przebieg rozmowy:

- nauczyciel powinien poinformować ich o rozmowach z ofiarą i rodzicami ofiary, o spotkaniu z ich własnym dzieckiem oraz o osiągniętych wnioskach,
- nauczyciel musi w sposób opanowany wyjaśnić rodzicom, iż *bullying* miał miejsce oraz podkreślić łagodnie, że podobne zachowanie w żadnym względzie nie będzie akceptowane.
- bardzo pomocne jest, jeśli na tym etapie spotkania nauczyciel wspomni, że uczniowie zobowiązali się do natychmiastowego zaprzestania *bullyingu* i o ile tak się stanie, do wspierania ofiary.
- nauczyciel powinien także wyjaśnić rodzicom, że wobec ich dziecka będzie prowadzić dalsze działania oraz jak będą one przebiegały.

DZIAŁANIA INTERWENCYJNE

Przebieg rozmowy:

- następnie nauczyciel powinien przejść bezpośrednio do tematu współpracy, prosząc rodziców, aby odbyli z dzieckiem poważną rozmowę i obserwowali rozwój wydarzeń,
- w większości przypadków rodzice okażą swoje poparcie względem działań, jakie zostały już podjęte oraz będą pozytywnie nastawieni wobec kolejnych.

DALSZE DZIAŁANIA

- Rozmowy grupowe ze sprawcami *bullyingu* powinny być kontynuowane aż do momentu rozwiązania problemu, gdy sytuacja się ustabilizuje.
- Należy zwiększać odstępy czasowe pomiędzy kolejnymi spotkaniami.
- Kontynuując rozmowy, nauczyciel pokazuje, że traktuje sprawę poważnie i uważnie śledzi rozwój wypadków.
- Powinien on także uważnie obserwować ofiarę, przynajmniej regularnie zadając pytania o jej samopoczucie.
- Na tym etapie również mogą mieć miejsce kolejne spotkania sprawców z ofiarą.
- Rodzice sprawców i ofiary powinni być na bieżąco informowani o rozwoju sprawy.

DALSZE DZIAŁANIA

- Kontynuowanie działań opiera się na założeniu, iż rolą nauczyciela jest nie tylko jednorazowa interwencja, lecz ciągłe monitorowanie sytuacji.
- W szczególnie ciężkich i skomplikowanych przypadkach jego dalsze działania będą proporcjonalnie intensywne, w innych – będą opierać się na przypominaniu i zadawaniu związanych pytań pokazujących, że czuwa on nad rozwojem wydarzeń.

JESLI GRUPA NIE WYWIAZUJE SIĘ Z ZOBOWIĄZANIA - REAKCJE

- nauczyciel powinien jeszcze raz spotkać się z uczniami, ale tylko indywidualnie,
- każdy z uczniów powinien być pociągnięty do odpowiedzialności, rodzice również powinni zostać powiadomieni,
- nauczyciel i szkoła powinni przemyśleć, jakiego rodzaju działania wchodzi w grę i jak powinny zostać poprowadzone,
- lista działań powinna uwzględnić możliwość zaostrożenia środków, a nauczyciele powinni zastanowić się, które rozwiązania stosować w danej sytuacji,
- zdecydowana reakcja na utrzymujący się *bullying* jest ważna bez względu na to, czy stanowi on problem jednostkowy czy grupowy.

PRZYKŁADOWE REAKCJE

- działania sprawcy *bullyingu* są podane do publicznej wiadomości klasy;
- działania sprawcy *bullyingu* są przedmiotem klasowej dyskusji;
- sprawca bierze udział w spotkaniu z rodzicami ofiary i nauczycielem;
- sprawca bierze udział w spotkaniu, na którym obecni są jego rodzice, rodzice ofiary i nauczyciel;
- sprawca musi pozostawać pod nadzorem nauczyciela w trakcie przerwy;
- sprawca nie może opuszczać sali lekcyjnej w trakcie przerwy;
- sprawca lub sprawcy zostają tymczasowo przeniesieni do innej klasy z uwzględnieniem ich rozłączenia.

ROZWIĄZYWANIE PROBLEMU W KLASIE

Klasa może być zaangażowana, gdy:

- dobrze rozwija się jako grupa pod względem społecznym,
- sprawcy *bullyingu* nie odznaczają się silną pozycją społeczną,
- ofiara i sprawcy znajdują się w różnych klasach.

ZAPOBIEGANIE *BULLYINGOWI*

Przywódstwo nauczyciela - dobre zarządzanie klasą ma podstawowe znaczenie w kwestii *bullyingu*:

- pomaga prowadzić działania prewencyjne
- nauczycielowi o silnej pozycji łatwiej jest wykryć *bullying* i doprowadzić do jego przerwania

ZAPOBIEGANIE *BULLYINGOWI* – CO MOŻE ZROBIĆ NAUCZYCIEL

- jasno określać zasady pracy, aby przebieg zajęć był zrozumiały dla uczniów
- zadbać o prawidłową integrację klasy
- indywidualnie wspierać każdego ucznia, tzn. obserwować jego umiejętności, motywację, jakimi się on kieruje oraz jego zachowania

ZAPOBIEGANIE *BULLYINGOWI* – CO MOŻE ZROBIĆ NAUCZYCIEL

- przestrzeganie wyznaczonych norm zachowania musi spotkać się z pozytywną reakcją nauczyciela
- zachowania nie odpowiadające oczekiwanym normom postępowania, muszą być przez nauczyciela zauważone:
 - nie powinny polegać na zwróceniu uwagi całej grupie
 - powinien skoncentrować się na każdym z uczniów z osobna

ŚRODKI ZARADCZE NA POZIOMIE SZKOŁY:

- Przeprowadzenie ankiety wśród uczniów, analiza sytuacji.
- Dzień poświęcony problemowi bullyingu w szkole (zamiast zwykłych lekcji).
- Większa kontrola podczas przerw (dyżury), częstsze interwencje.
- Stworzenie azylu dla niektórych uczniów (gabinet pedagoga, wolna klasa, biblioteka szkolna)
- Więcej ciekawych zajęć pozalekcyjnych.
- Uruchomienie telefonu kontaktowego czynnego przez kilka godzin w tygodniu, aby anonimowo porozmawiać o zaistniałych problemach.
- Ogólnoszkolne zebranie rodziców.
- Doskonalenie i samodoskonalenie nauczycieli (grupy rozwojowe).
- Współpraca dom - szkoła.

ŚRODKI ZARADCZE NA POZIOMIE KLASY:

- Regulamin klasowy zawierający normy postępowania zapobiegające bullyingowi, wyjaśnienie problemu, nagradzanie i konsekwencje.
- Godzina wychowawcza poświęcona tematycznie tym problemom.
- Nauka poprzez współpracę, dająca możliwości bliższego poznania się.
- Wspólne zajęcia wzmacniające więzi między uczniami.
- Zebranie rodziców i ewentualne indywidualne rozmowy z rodzicami.

ŚRODKI ZARADCZE NA POZIOMIE UCZNIA:

- Rozmowy ze sprawcami i ofiarami mobbingu.
- Rozmowy z rodzicami uczniów, których problem dotyczy, ewentualnie także w obecności dzieci.
- Wykorzystanie pomocy ze strony "neutralnych" uczniów.
- Pomoc i wsparcie dla rodziców ze strony szkoły.
- Fachowa pomoc psychologa (psychoterapeuty) dla rodziców i uczniów szykanowanych (także szykanujących).
- Zmiana klasy lub szkoły.

JAK POMÓC UCZNIOWI?

- Zaburzenia zachowania, ODD, ADHD
 - wskazana konsultacja psychiatryczna w celu określenia, czy potrzebna jest terapia farmakologiczna
 - warsztaty dla rodziców
 - terapia indywidualna, grupowa, rodzinna

JAK POMÓC UCZNIOWI?

- Program Zastępowania Agresji (*Aggression Replacement Training*®)
 - zainicjowany został w 1987 roku jako kompleksowe oddziaływanie, konkretyzujące złożone podejście do problemu agresji
 - trening kontroli złości (komponent emocjonalny), trening zachowań prospołecznych (komponent behawioralny), trening wnioskowania moralnego (komponent poznawczy)

PODSUMOWANIE

- Bullying oznacza naruszenie praw ofiary.
- W jego wyniku zmniejsza się jej poczucie szczęścia, zagrożona jest także jej samoocena, a dalszymi skutkami mogą być strach i depresja.
- Oznacza on także trudną pozycję sprawców.
- W ich przypadku możemy mieć do czynienia ze zmniejszoną zdolnością poszanowania praw innych ludzi lub z rozwojem negatywnych przyzwyczajeń, które w dalszym życiu mogą doprowadzić do problemów natury społecznej.
- Niektórzy sprawcy mogą także mieć zaburzenia natury psychologicznej i wymagać specjalistycznej opieki.